

УДК 316.334.23

О.Рахманов,
кандидат соціологічних наук

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ВЕРСТВА ЯК СОЦІАЛЬНА ОСНОВА ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена визначенню соціальної основи сучасного українського суспільства. В роботі аналізується місце підприємницької верстви в економічному, політичному та культурному житті суспільства. Виявлено, що економічні трансформації в Україні створили ситуацію, коли на роль соціальної основи суспільства може претендувати лише нечисленна підприємницька (ділова) верства населення, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. Основним джерелом матеріальної бази українського суспільства є доходи з боку підприємств, які контролюються вузьким прошарком ділових людей. З огляду на загальне ослаблення політичних інститутів вітчизняний бізнес безпосередньо впливає на політичну ситуацію в країні. Підприємницька верства зацікавлена у збереженні суверенітету України та поглибленню соціальних реформ.

Keywords: *Entrepreneurial stratum, economical transformations, social interests.*

Ключові слова: *підприємницька верства, економічні трансформації, соціальні інтереси.*

Ключевые слова: *предпринимательский слой, экономическая трансформация, социальные интересы.*

Вивчення проблеми соціальних основ суспільства пов'язане з прагненням зрозуміти, на чому засновується його соціальний порядок і хто є підґрунтям цього порядку: які класи чи соціальні групи найбільш зацікавлені у збереженні існуючих у країні державного ладу, соціальних відносин та соціальної структури. У чітко структурованих суспільствах проблема визначення їхніх соціальних основ

є менш проблематичною. Доволі органічно тут вписується марксистська теза про виявлення класів, які контролюють засоби виробництва. Однак у перехідних, постсоціалістичних суспільствах з аморфною і розмитою соціальною структурою, соціальною аномією та дезорієнтованістю населення важко емпірично виокремити соціальні групи з їхніми власними інтересами. Ця проблема часто перекликається також із тим, що в перехідних суспільствах існує латентна конкуренція між соціальними силами, які сприяють модернізації та реформам, і соціальними силами, які прагнуть реставрації попереднього суспільного укладу. Робляться спроби дослідити цю проблематику і в Україні. Зокрема, в методологічному плані за головний критерій визначення соціальної основи суспільства беруться матеріальні інтереси (власність на засоби виробництва, участь у використанні соціальних ресурсів та капіталів) [1]. Констатується відсутність соціальної групи чи класу, який би міг бути визначений як головна опора суспільного ладу України. Причинами цього вказуються нечисленність та аморфність середнього класу, відсутність усвідомлених соціальних інтересів дезінтегрованих нижчих прошарків та робітничого класу.

Однак поза увагою досліджень залишається соціальна верства підприємців, зародження якої збігається з початком перехідного періоду. Вже стало традицією наголошувати на нелегітимній основі первісного накопичення капіталу, “прихватизації”, акцентувати увагу на стрімкому розшаруванні населення. Не вступаючи в дискусію стосовно проблем перехідного суспільства, які дійсно мають місце, все ж треба мати на увазі, що, крім традиційної тези про причетність робітників до створення додаткової вартості, підприємці шляхом інновацій та організації виробництва також її створюють. Вони створюють робочі місця, оплачуючи працю громадян, сплачують податки в державну казну, забезпечуючи функціонування держави. Великий бізнес має значний вплив на політичне та суспільне життя країни. Метою цієї статті є спроба проаналізувати місце ділової верстви в економічному, політичному та культурному житті суспільства.

Незважаючи на те що в соціалістичних суспільствах робітничий клас був проголошений соціальною основою, абстрактно-трудоий характер зайнятості в промисловому виробництві за радянських часів істотно знизив економічні та господарські функції робітника, позбавивши його статусу власника. Формально залишаючись суб'єктом загальнонародної власності, її співвласником, співрозпорядником і співкористувачем, робітник був фактично відчужений від неї [2, с. 6]. Саме це в подальшому сприяло делегітимації пізньосоціалістичних суспільств, оскільки соціальна основа цих суспільств виявилася під питанням.

Унаслідок кардинальних змін політичної, економічної та соціальної систем відбулася значна трансформація соціальної структури українського суспільства. За ринкових умов у новоутворених суспільствах виник новий прошарок підприємців, який логічно здобув найбільший зиск від цих змін і був зацікавлений у подальшому поглибленні економічних реформ. З часом побільшало залучення фінансових ресурсів у розвиток великого, середнього та малого бізнесу. Значно зросла кількість людей, здатних зайнятися такою професійною діяльністю, яка створює матеріальну основу суспільства, що трансформується. Йдеться про підприємницьку верству як сукупність суб'єктів економічної діяльності, метою якої є отримання прибутку шляхом інноваційних, ефективних та відповідальних рішень. Використовуючи термін “верства” (страта – у веберівському розумінні), припускається, що соціальний суб'єкт як група володіє певним рівнем престижу та впливу в соціальній структурі.

Після руйнування Держплану СРСР українська промисловість опинилася на межі повної зупинки. Брак досвіду завадив українській владі за нових умов налагодити повний цикл відколотого від союзних республік промислового виробництва. І лише здібність та спритність новоявлених бізнесменів зумовила зімкнення розірваних ланцюжків дезорієнтованих виробників та налагодження відсутніх ланок виробництва. Адже створення нової економіки незалежної України відбувалося внаслідок реорганізації не-

самоцінної частки радянського народного господарства. До того ж майже всі підприємства, які приватизувалися у депресивний період (до 2000 р.), були збиткові. І лише після вкладення коштів ці підприємства почали приносити відчутний прибуток. Це відбилося на капіталізації підприємств. Концентрація українського приватного капіталу зумовила формування нової статусної групи – підприємницької верстви. Соціологічні дослідження й дані державної статистики, починаючи з кінця 1990-х років, фіксують стабільну кількість підприємців (включаючи великих, середніх і дрібних) – близько 4–5% усього дорослого населення [3, с. 62; 4].

Населення загалом усвідомлює значну роль підприємців та бізнесменів у житті українського суспільства. Так, у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України серед наведених чотирнадцяти груп опитані, відповідаючи на запитання *“Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?”*, відводять підприємцям і бізнесменам впродовж останніх 13 років найвищі місця – ця група завжди входить до *“трійки призерів”* за рівнем значущості (табл.).

Економічна лібералізація, процес первісного накопичення капіталу та приватизація стали основними інструментами зміни суспільного устрою – переходу від соціалізму до ринкової економіки. Внаслідок цього була сформована нова соціально-економічна реальність, за якої переважає недержавний сектор. Зокрема, вже у 2004 р. частка недержавного сектору (приватизованих і нових підприємств) становила: 75,2% – у середньорічній чисельності найманих робітників; 64,8% – у інвестиціях в основний капітал; 85,3% – у реалізованій промисловій продукції; 89,6% – у реалізованій продукції будівельних підприємств; 93,4% – у внутрішньому оптовому товарообороті; 91,2% – в експорті товарів [5, с. 322–326, с. 333–334]. З 2000 р., коли розпочалося економічне зростання в Україні, спостерігається суттєва позитивна кореляція між глибиною приватизації галузей економіки та їхньою динамікою [6, с. 197–203].

Таблиця
Динаміка розподілу відповідей на запитання “Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?”

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008
Робітники	23,4	22,2	17,2	19,1	18,7	19,7	25,4	23,9	27,2	19,1	22,4	28,4	27,6	23,8
Селяни	20,9	19,0	14,1	15,9	15,8	15,4	22,8	18,5	22,4	14,7	17,8	19,3	19,6	18,9
Інтелгенція	16,3	12,8	10,8	9,9	11,3	11,3	16,7	13,8	17,3	9,8	13,2	18,1	18,8	15,3
Підприємці, бізнесмени	24,2	24,5	21,7	25,2	25,4	30,7	32,4	31,2	28,0	28,9	27,0	31,9	33,4	33,4
Керівники держпідприємств	16,2	14,4	10,8	10,1	12,8	14,1	18,3	17,6	13,9	11,9	13,8	15,4	16,4	14,7
Службовці держапарату («чиновники»)	29,1	26,2	27,4	25,1	29,3	33,3	33,3	35,7	23,9	24,5	23,6	25,7	25,7	29,4
Пенсіонери	1,9	2,2	1,3	1,7	2,3	2,7	3,5	2,8	6,8	2,9	3,1	6,8	4,4	3,8
Керівники сільгосппідприємств	10,7	11,7	6,8	5,5	6,9	8,1	9,9	8,4	8,6	5,7	5,8	7,5	8,8	9,1
Лідери політичних партій	—	—	—	—	—	—	—	—	24,5	22,2	25,9	28,3	35,8	36,9
Військові	6,6	8,5	6,0	5,5	5,7	5,3	10,0	8,9	8,1	5,6	4,8	7,5	5,3	7,2
Працівники міліції, служби безпеки	7,9	11,0	7,3	8,9	10,6	9,9	13,8	12,7	14,5	11,7	12,6	12,8	12,1	12,8
Судді та працівники прокуратури	—	—	—	—	—	—	—	—	11,3	8,4	9,8	10,7	11,9	13,7
Мафія, злочинний світ	33,9	41,9	37,3	42,0	42,7	43,9	43,1	49,0	38,3	42,7	40,2	30,7	33,9	32,9
Інші	0,7	0,7	0,8	0,5	1,4	1,3	1,6	1,6	1,1	0,7	0,8	1,6	1,5	1,5
Ніхто не відграв	4,2	3,9	4,3	4,6	3,6	3,6	2,8	2,4	2,3	3,1	2,8	2,3	2,6	2,9
Важко сказати	17,4	15,2	18,8	18,3	14,1	13,1	12,2	10,6	13,1	15,4	12,6	14,2	11,4	9,7
Не відповіли	0,2	0,2	0,0	0,0	0,2	0,1	0,1	0,1	0,4	0,3	0,1	0,2	0,1	0,1

Дані Інституту соціології НАН України також свідчать про неухильне зростання зайнятих у приватному секторі та зниження у державному. Так, якщо у 1994 р. частка зайнятих у державному секторі була домінуючою (51,2%) і мізерною у приватному (6,1%), то у 2006 р. їх частки практично вирівнюються – приблизно по 25%. Починаючи з 2008 р., кількість працівників приватного сектору переважає кількість працівників державного сектору – відповідно 30,8% і 24,9% [3, с. 63]. Така динаміка була наслідком не лише приватизації підприємств та зростання економіки. Крім цього, далися взнаки соціальні та культурні запити ділової верстви, які сприяли зародженню багатьох нових сфер, завданням яких постало її обслуговування. Це також розширило сферу зайнятості: з'явилися нові робочі місця.

Таким чином, враховуючи зміни у структурах власності та зайнятості у секторах економіки, джерела наповнення державного бюджету з недержавного сектору, а це податок на додану вартість, податок на прибуток підприємств та податок з доходів фізичних осіб, стали визначальними у функціонуванні українського суспільства. До того ж треба мати на увазі те, що у західних країнах левову частку ВВП становлять податки з доходів фізичних осіб, натомість в Україні державний бюджет здебільшого наповнюється за рахунок податку на додану вартість та податку на прибуток підприємств. У цих відмінностях криється причина повільного розвитку громадянського суспільства в Україні. Основним джерелом матеріальної бази українського суспільства є доходи підприємств, які контролюються вузьким прошарком ділових людей. Лише збільшення джерел матеріальної бази суспільства зможе розширити соціальні основи суспільства.

Після набуття незалежності Україною постало питання про реалізацію демократичних перетворень. Досвід історичного розвитку свідчить, що люди, які володіють приватною власністю і прагнуть реалізувати свій потенціал у підприємницькій діяльності, з обережністю ставляться до втручання держави в життя людей. Внаслідок цього

бізнесмени зацікавлені у виборній владі, оскільки можливість змінити владу убезпечує від надмірної підконтрольності бізнесу з боку політичного режиму. Не є секретом, що більшість політичних сил фінансуються великим капіталом. Це, звичайно, робиться у власних інтересах збереження вже набутої власності. Жваве та непередбачуване політичне життя в Україні зумовлює великий капітал одночасно підтримувати різні політичні сили, що створює певний баланс у політичному розвитку та запобігає узурпації влади лише одним політичним угрупованням. Численні виборчі кампанії додатково створюють тимчасові робочі місця для населення. Водночас представники великого капіталу неодноразово ставали стабілізуючим чинником розв'язання політичних криз, оскільки надмірна радикалізація ставить під загрозу їхню приватну власність. Інтереси великого бізнесу на пряму сприяли уникненню політичної дестабілізації. У моменти політичних загострень великий бізнес остуджував гарячі голови політиків. Обстоюючи власні інтереси, представники вітчизняного капіталу стали усвідомлювати свою політичну, соціально-економічну та політичну вагу в суспільстві. У своєму зверненні до олігархів і заможної верстви України напередодні президентських виборів 2010 р. Б.Березовський назвав їх "становим хребтом країни", які володіють капіталом – "концентрованим потенціалом нації" [7]. За сучасного політичного устрою України (парламентсько-президентська форма правління, вільні вибори, свобода слова) відбулося розосередження влади по різних центрах – Президент, Верховна Рада та Уряд. З огляду на це та на загальне ослаблення політичних інститутів вітчизняний бізнес безпосередньо впливає на політичну ситуацію в країні. Таким чином, бізнесмени мимоволі стають опорою демократії та цивілізованого способу розв'язання конфліктів.

Відмінний від постсоціалістичних країн Центральної Європи процес приватизації зумовив формування власної національної буржуазії, яка безпосередньо зацікавлена у збереженні суверенітету та стабільності нової держави, оскільки лише у власній, здебільшого ними контролюва-

ній державі вони можуть почуватися безпечно. До того ж навіть марксистське вчення розглядало національний капітал як базу національної незалежності. Як зазначає один із найзаможніших людей України В.Пінчук, “ми – підприємці (пізніше когось із них назвуть олігархами) – відразу зрозуміли тоді, яку величезну цінність має незалежність”, додаючи, що “ми, українські капіталісти, навіть якщо розмовляємо російською мовою, думаємо все одно по-українському: ми хочемо, щоб Україна була максимально незалежним і європейським простором, оскільки лише за цих умов можна сподіватися на перемогу найефективніших і безпечних принципів бізнесу” [8]. Великий бізнес України не зацікавлений в інтеграційних процесах своєї країни як із Заходом, так і зі Сходом. Конкурентноспроможніші як у ресурсному, так і в політичному сенсі російські олігархічно-фінансові клани викликають настороженість у їхніх вітчизняних колег, оскільки їм більше до душі їхня ексклюзивна участь у незавершеній приватизації наявних у державі залишків привабливого майна. Російські інвестори на відміну від західних швидко орієнтуються в особливостях тіньових та корупційних технологій на пострадянському просторі, до того ж маючи за собою енергійну підтримку держави. Саме агресивна політика Кремля стосовно власних олігархів, коли ставиться під загрозу легальність приватної власності, відлякує ділові кола України. Показовим є той факт, що, незважаючи на фінансування “проросійських” політичних проєктів східноукраїнськими фінансово-промисловими групами, на підконтрольні їм терени іноземний капітал, в тому числі російський, не зумів проникнути. Не зацікавлені представники великого капіталу й у європейському напрямку, хоча прямо про це і не говориться. Адже поширення дії європейських інститутів на українську територію вимагатиме прозорості, деполітизації та, головне, декриміналізації основних фінансових потоків, що навряд чи приваблює сучасних великих власників. Відома історія із реприватизацією “Криворіжсталі” засвідчила обмеженість ресурсів вітчизняної буржуазії за умов прозорості приватизацій-

ного конкурсу. Однак після остаточного завершення приватизації потреба виходу на світові ринки зумовить ділову верству переглянути свої ізоляціоністські погляди.

Водночас середній і дрібний бізнес також став впливати на політичну ситуацію. Незалежно від оцінок подій помаранчевої революції більшість сходиться на думці, що їхня зумовленість стала реакцією нових впливових соціальних груп на ігнорування політичним режимом соціальної динаміки. Власне, ці події часто називають “повстанням мільйонерів проти мільярдерів”. Зокрема, О.Симончук, аналізуючи групи підтримки акцій протесту, виокремила підприємців як найбільш активних учасників та основних фінансистів цих акцій [9, с. 64–66]. До того ж дослідження політичної культури українського суспільства виявили, що бізнес-верстві та працівникам висококваліфікованої праці поряд з домінантним пасивно-демократичним типом політичної культури вельми характерний активно-демократичний тип. Так, 25,4% бізнес-верстви та 23,3% працівників висококваліфікованої праці сповідують активно-демократичний тип політичної культури, натомість лише 16,1% робітників та 18,2% селян притаманний такий тип культури [10].

На відміну від іноземного капіталу національний капітал у силу своєї територіальної локалізації свідомо (чи мимоволі) зміцнює імідж своєї країни на міжнародному рівні. Саме на нього було покладено створення нормального бізнес-клімату, набуття країною нормальної репутації. Неабияку роль національний капітал відіграє у підготовці до Чемпіонату Європи з футболу у 2012 р.: побудувавши стадіони, вони позбавили аргументів для можливого перенесення чемпіонату до іншої країни. З національним бізнесом пов’язані суттєві успіхи у спорті, зокрема у футболі. Завдяки бізнесу світ знайомиться з досягненнями сучасного українського мистецтва. На кошти приватних меценатів запроваджено ряд конкурсів, премій для обдарованої молоді. Національним бізнесом фінансується реконструкція багатьох історичних пам’яток, акумульовано кошти для “Дитячої лікарні майбутнього”, придбано дороге та унікальне медичне устаткування.

На тлі стереотипів свідомості, зорієнтованих на патерналізм, відсутності ініціативи, готовності до особистої відповідальності, підприємницька верства заслуговує на увагу дослідників, оскільки ефективність господарської діяльності за умов ринкової економіки залежить від готовності до ділової конкуренції. Водночас підприємці, незважаючи на певну незалежність у своїх діях, стають залежними від постачальника, робочої сили та споживача. Це зумовлює відтворення специфічних соціальних відносин, які породжують нові системи цінностей; відбувається інтеграція підприємцями настроїв та інтересів інших соціальних груп. Зайнятість же у приватному секторі вимагає від найманих працівників іншого підходу до власних обов'язків та трудової дисципліни. Порівняльний аналіз соціологічних портретів зайнятих у секторах економіки у 2008 р. засвідчив вищі показники рівня добробуту, задоволеності освітою і роботою, рівня інтернальності (переконаності, що життя залежить більшою мірою від самого себе, ніж від зовнішніх обставин) серед працівників приватного сектору у порівнянні з працівниками державного сектору. Показовим є такий факт: серед тих, хто значною мірою бере на себе відповідальність по прийняттю рішень у своїх підприємствах, частка працівників приватного сектору (58,2%) майже втричі перевищує частку таких у державному секторі (19,4%) [11]. Таким чином, зайнятість у приватному секторі формує соціальну активність та сприяє соціально-психологічному комфорту.

Підприємницький ризик, раціональне обрахування своїх дій формує почуття відповідальності не лише за свій прибуток, а й за ефективність виробництва, мотивацію найманих робітників і в подальшому за все суспільство. За умов сучасної глобальної фінансово-економічної кризи українські підприємці на відміну від своїх зарубіжних колег здебільшого не звільняють працівників, а посиляють у вимушені відпустки, зменшують зарплати. Це своєрідний амортизаційний механізм, який сприяє адаптації працівників до кризи та запобігає соціальній напруженості. Показовим є те, що соціальна відповідальність здебільшого практикується на великих підприємствах, які в силу

своєї масштабності змушені не переривати ще радянські традиції. Як свідчить соціологічне дослідження 1220 українських компаній, яке організувало Представництво ООН в Україні наприкінці 2005 р. у шести найбільших містах і відповідних областях України, спеціальні соціальні бюджети мають менше третини опитаних компаній. Причому ця цифра формується переважно за рахунок великих компаній, серед яких відсоток таких, що мають соціальні бюджети, становить 84,6. До того ж великі компанії на відміну від середніх і малих за останні три роки збільшили витрати на соціальні програми [12].

Ділове середовище на відміну від політичного є чи не найпершим у бажанні подолати корупцію. Адже після набуття власності та створення власної справи бізнесмени у міжособистісних стосунках намагаються обстоювати принципи порядності та вільної конкуренції, оскільки йдеться про їхні інтереси. Можна сподіватися, що це прагнення у подальшому втілиться у запровадженні в країні справедливого правосуддя, на яке здебільшого нарікають бізнесмени. Адже після остаточної приватизації перед бізнесменами постане питання збереження власності та бізнесу від переділу, тому потреба у цивілізованих правилах сприятиме утвердженню судової гілки влади.

Таким чином, економічні трансформації в Україні створили ситуацію, коли на роль соціальної основи суспільства може претендувати лише нечисленна підприємницька (ділова) верства населення, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. З іншого боку, домінування в економіці, вагомий вплив на політичну сферу та істотна допомога державі у культурному житті робить цю верству відповідальною за подальший розвиток України.

Література

1. Зоткін А. Про соціальні основи українського суспільства : бажане та дійсне / А.Зоткін // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 360–367.

2. Ворона В.М. Введение / В.М.Ворона // Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения / под общ. ред. В.М.Вороны, Е.И.Суименко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2001. – С. 3–8.

3. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008 : Соціологічний моніторинг / Є.Головаха, Н.Паніна. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 85 с.

4. Симончук О. Класи в Україні у перспективі альтернативних класових схем / О.Симончук // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 153–162.

5. Статистичний щорічник України за 2004 рік / Держкомітет статистики ; за ред. О.Г.Осауленка. – К. : Консультант, 2005. – 591 с.

6. Українська приватизація : плюси і мінуси / Є.І.Головаха, В.І.Дубровський, О.М.Кошик, О.Г.Білоцерківець /за ред. О.Й.Пасхавера. – К. : Альтерпрес, 2001. – 208 с.

7. Березовський Б. К олигархам и всему богатому сословию: выбор Украины зависит от вас / Б.Березовский [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/4b20cc487c1a2/>

8. Пінчук В. Капітал / В.Пінчук // Дзеркало тижня. – 2005. – 17–23 грудня.

9. Симончук О. Помаранчева революція: повстання середнього класу? Так! За даними моніторингу / О.Симончук // Українське суспільство 1994–2005 : моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 62–71.

10. Щербак М. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні : досвід застосування соціологічного тесту “Типи політичної культури” / М.Щербак // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С.153–160.

11. Іващенко О. До соціологічного портрета працюючих у приватному секторі / О.Іващенко // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В.Вороны, д.соц.н М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 45–55.

12. Акімова І., Осинкіна О. Бути чи не бути бізнесмену відповідальним перед суспільством? / І.Акімова, О.Осинкіна // Дзеркало тижня. – 2006. – 11–17 березня.